

TANULMÁNYOK A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

A SZÓ MINT STÍLUSELEM

Írta: BENKŐ LÁSZLÓ

(Részlet)

1. A szó környezete.

A szókincs stilisztikai vizsgálatában nem elégedhetünk meg a szó alakjának, jelentésének, hangulati értékének önmagában való vizsgálatával még akkor sem, ha ez a vizsgálat nemcsak szinkronikus, hanem diakrónikus is. Minderre szükség van. De ezen túlmenően keresnünk kell a szavaknak azt a sajátos funkcióját, mely annak felismeréséhez vezet, hogy milyen körülmények között milyen hatásuk — mégpedig nemcsak érzelmi, hanem értelmi és esztétikai hatásuk — van a szavaknak. Tehát vizsgálnunk kell, hogyan érik el azt a különleges hatást, melyet ránk gyakorolnak, mely igazakká és meggyőzőkké teszi őket. [1].

Ehhez pedig feltétlenül szükséges, hogy a szavakat ne csak önmagukban tekintsük, hanem környezetükbe beágyazva vizsgáljuk, akár alaki, értelmi vagy hangulati oldalukról nézzük is őket. [2].

»Sári már megtanulta, hogy két tepertővel hét szájra is tud főzni.« [3]. Hová lenne a két-hét bájos szójátéka, hova szürkülne e szavak expresszív-tása, ha nem a mondat (sőt a tágabb szöveg) egészében vizsgálnánk?

De még az ilyen, látszólag egyszerű szavak is elvesztik sajátos egyéni színüket, zamatukat, ha kiragadjuk helyükről, mint pl.: »*remekbe hegyezett* mondat.« [4]. Lehet a mondatot hegyezni? Hát az meg micsoda értelmetlenség, hogy »remekbe« hegyezni? De ez az értelmetlenség mindjárt világos, sőt nagyon is szemléletes képpé válik, ha eredeti környezetében látjuk: »Ismerősei ezt kétkedve hallgatták. Egyik . . . ezt a *remekbe hegyezett* mondatot írta róla: »„Barátom volt, s azt hiszem, ma is az lenne, ha kitűnő tulajdonságai megengednék neki, hogy önmagán kívül mást is szeretessen.”«

Ha erről az alapszempontról — a szavak eredeti környezetében való vizsgálatáról — megfeledkezünk, könnyen vakvágányra futunk, (K. Grand-pierre E. pl. pellengérre állít önmagukban valóban helytelennek tűnő egyes szavakat, kifejezéseket, de nem veszi figyelembe az egyes szavaknak adott helyzetbeli funkcióját). A legművészből mozaikképből kiszedett darabok is csak idétlen kövecskék önmagukban! [5].

A stilisztikai szókincsvizsgálatnak tehát figyelembe kell vennie a szavak művészi helyzetét, elrendezését. Mégpedig minél több szempontból,

minél több oldalú összefüggésükben kell a szavakat mint stíluselemeket tekintenünk. Tehát még a mondathoz, szövegkörnyezethez való egyszerű viszonyítás sem elég, hanem tekintettel kell lennünk olyan körülményekre is mint a) a mű tartalma és műfaja; b) az író egyénisége, a társadalomhoz való viszonya; c) a mű szereplőinek jellege és történelmi kora; d) a mű keletkezési ideje stb., stb.

2. Az író szókészletének eredete.

A szókincs stilisztikai vizsgálatával kapcsolatban alapvető kérdés annak tisztázása, *honnan* veszi anyagát az író.

Minthogy a szocialista író az egész népnek ír, művének közérthetőnek kell lennie, tehát szókészletét is úgy kell összeválogatnia, összeállítania, hogy műve a nyelvileg kultúrált olvasó számára világosan érthető legyen. Vagyis általában a köznyelvi szókincset kell felhasználnia. Emellett azonban mindig színezheti, gazdagíthatja, frissítheti a köznyelvi szókincset akár a nyelv különféle rétegződéséből származó, akár saját alkotású szavakkal.

A magyar szépirodalmi nyelv történelmi kialakulásának természetes következményeként ma is legnagyobb a területe, leggyakoribb az előfordulása a tájnyelvi szavaknak. [6]. Ezért ezzel foglalkoztak legtöbbit. [7]. (A tájnyelv kisugárzó erejére jellemző, hogy még Vörösmarty és Bajza is saját nyelvjárásukat tekintették a helyes magyar nyelvi normának). [8].

Nem célok itt e kérdés részletes boncolgatása, de utalok Móricz Zsigmondnak a Rózsa Sándorral kapcsolatos nyilatkozatára, melyben a tájnyelvi irodalmi felhasználásáról azt mondja, hogy az ő-zéssel csak színezeni akarta regényének nyelvét, »csak a magyart, az emberit és a mindnyájunkkal közöset« akarta kifejezni. [9].

De találkoznak ugyanennek a tételnek még időszerűbb megfogalmazásával is: Zelk Zoltán szerint az új szók használata az irodalomban »lényegében helyes törekvés, eredménye azonban a felhasználás módjától függ. A helyes törekvés ott válik hibává, ahol a költő nem tudja kellőképpen átforrósítani, költői síkra emelni ezeket a szavakat.« [10].

Móricz Zsigmond tájszavakról (sőt részben csak tájnyelvi, hangtani sajátosságokról), Zelk Zoltán a mai életünkben keletkezett új szavakról beszél. A stílus szempontjából mindkettő egyformán új elem az irodalmi vagy köznyelvi szókincshez viszonyítva. (A köznyelvet — egyszerűség kedvéért — tekintsük az irodalmi nyelv beszélt változatának). [11]. Ezért, amit a tájszavakról stilisztikai vonatkozásban megállapítunk, az lényegében érvényes a többi, nem köznyelvi szóra nézve is.

Móricz és Zelk felfogásából egyértelműen kicsendül, hogy az irodalmi nyelvhez viszonyítva idegen szókincsbeli elemek felhasználása egy szépirodalmi műben — megengedett. Az ilyen szavak előfordulási módját és mértékét általában az írói szándék, az eszmei cél, a tartalom és természetesen a művészi ízlés szabályozza.

Néhány konkrét példa komoly tanulsággal szolgál. Különösen ifjúsági irodalmunknak még nem eléggé kiforrott szépirodalmi stílusa állítja komoly feladat elé az írókat. Egy kisgyermkeknek szóló könyvben még az

olyan szavak használatát is alaposan meg kell fontolni, mint *gölöncsér*, *csupor*, *csepürágó*. De már az ilyenek mint *bokály*, *rocska*, *böszthő* aligha válnak a mű előnyére. Különösen, ha se megfelelő hangulati értékük nincs, se nem érthetők a szövegből. [12].

Nem arról van szó, mintha az író nem használhatna ismeretlen szavakat (akár tájnyelvből, akár másunnan vettek). De kell, hogy megfelelő előkészítés és indoklás igazolja előfordulásukat. A *dervis* vagy *basibozuk*-féle szavak is nyilván ismeretlenek az úttörő nyakkendő olvasók előtt. De egy ügyes fordulattal az író átsegít ezen a kis zökkenőn: »A csoportba verődött férfiak bólogattak, tudták, hogy az a török pap, a dervis még a janicsároknál is vesztebb szerzet... a basibozuk meg éppen bolond nép-ség, aki tüzes bélyeggel süti mellére Allah nevét, így eskszik, hogy utolsó csepp véréig harcol a próféta szent zászlaja alatt, élve meg nem adja magát.« [13].

Az idegen stíluselemek, általában a stíluskérdések elbírálása nem mindig mentesíthető a szubjektív szempontok érvényesítésétől. [14]. Karinthy Ferenc pl. túlzásnak tartja Veres Péter ilyenféle felsorolását: »A hold és a természet... újra elvadul: licium, csalán, bürök, beléndek, cigánymogyoró ver rajta tanyát.« [15]. Régebben én is átvettem Karinthy felfogását. [16]. Mégis újra, áttanulmányozva a kérdéses szavak szöveggörnyezetét (és az író egész írásművészetének sajátosságait), indokoltnak látom a felsorolást. Hiszen itt nem az új szavak felsorakoztatásáról van szó, hanem egyazon fogalomnak fokozódó intenzitású megjelöléséről. Annak kifejezéséről, érzékeltetéséről, hogy mennyire elvadult a föld, hogy mennyi haszon-talan dudva található rajta.

3. A stíluselemek használatának indokoltsága.

Egy írásmű szókészletét nem lehet tanulmányozni anélkül, hogy figyelembe ne vennénk az írói szándékot. Főleg azt kell néznünk, hogy a) mit, b) miért és c) kinek ír az író.

a) A *mit* kérdése jelenti a szókincs és tartalom harmóniáját. Egy széppróza műben nyilván nincs helye a menyasszony szájába adott »moz-galmi nyelvi« kifejezéseknek, hacsak nem parodizálni akar velük az író. [17].

Ha a történeti múltba vezet bennünket a művész, természetesnek találjuk a megfelelő kor szóhasználatának néhány jellegzetes, történeti leve-gőt árasztó szavát. Móricz Erdély trilógiájában gyakran bukkanunk ilyen szavakra: sohult, ragadomány, hadi asztal, lemónia, zupszhát. [18].

A szocialista társadalom életében fontos szerepet játszik az új tartal-mat, új értéket nyert munka, a »becsület és dicsőség« dolga. Szükséges tehát, hogy az irodalomban is megfelelő helyet nyerjen. [19]. A munka reális ábrázolása viszont magával hozza egyes műszavak, szaknyelvi kife-jezések használatát, előfordulását szépirodalmi művekben. Lehet-e pl. a vasúti »pályamunkásokról« hiteles képet festeni olyan műszavak haszná-lata nélkül, mint a *krampácsolás*, *heppány*, *mikla stb*? Nem lehet viszont pontos mértéket szabni arra nézve, hogy hol és mikor, milyen és mennyi műszót, idegen stíluselemet használhat fel az író. (Pl. hogy éppen a kram-pácsolás leírásában sokat vagy keveset nyújt-e?). Mégis bizonyos általános

érvényű szempontok alapján mentesíthetjük magunkat a tisztán szubjektív, érzés szerinti minősítés tévedései alól. Ilyen szempontok: A) a felhasznált stílus elem mindig csak eszköz, soha sem lehet cél. Tehát csak akkor van létjogosultsága, ha segíti, előre viszi a tartalom, az eszmei mondánivaló kifejtését; B) a stílus elemnek biztosítania kell az ábrázolás hitelességét, fokoznia a mű realitását; C) nem szabad nehezítenie a megértést.

b) Jórészt ezekkel a kérdésekkel állunk szemben akkor is, ha azt keressük, *miért*, milyen céllal használt szókincsében új elemeket az író.

Ha harci riadót fúj, ha a vihar madár dalának igényével lép fel, mint Ady, vagy József Attila, akkor indokoltá válik a szokatlan kifejezések, bizarr hasonlatok, merész szimbólumok alkalmazása. Valamilyen dokumentációs anyag feltárása, megörökítése is lehet írói cél. Bizonyosság rá a falukutató írók műfaj teremő iskolája (élén Illyés Gyula Puszták népével). Akkor a művész hitelesség egyenesen megköveteli a leírt társadalmi környezet, embercsoport szókészletének felhasználását. Veres Péter gyeprosori elbeszélései pl. — pusztán a szókincs alapján — határozottan tanúskodnak a dokumentációs jellegéről. Az Almáskertben viszont a hivatali, mozgalmi, itt-ott a gyümölcsstermelési szaknyelv szavaival találkozunk. A Rossz asszonyban gyakran él az író a fővárosi félműveltek zsargon kifejezéseivel.

c) A szocialista író nem néhány kiváltságosnak, hanem százazreknek és millióknak ír. Feltétlen alapkövetelmény tehát, hogy művének szókincs is közérthető, ismerős legyen az egész dolgozó nép előtt. Nem lehet közömbös, hogy az író mennyiben használja fel a szókincs alapvető részét, s mennyire tér el a köznyelvi használatától. Tamási Aron Hazai tüköre s még inkább Bölcső és bagolya nem kis mértékben azért is jelent előrelépést az Ábel korszakbeli írásokkal szemben, mert az író a szülőföld teljes egészé váló képét tudta sokrétűen elénk vetíteni a régebbi, elkülönülésre hajlamos, tájnyelvi izeskedés nélkül, csaknem teljesen köznyelvi eszközökkel. Veres Péter Rossz asszonyának nagy népszerűségéhez az is bizonyára hozzájárult, hogy úgyszólván teljes egészében az alapszókinccsel dolgozik az író. (Veres imént említett zsargon kifejezései is a köznyelvből valók, vagy legalábbis a köznyelvi szókincs határterületén mozognak). Ugyanez a szókészleti sajátosság kétségtelen összetevője volt a Petőfi-versek egykori, hihetetlenül gyors elterjedésének is.

Széprózái, még inkább költői nyelvünkben (éppen úgy, mint más nemzetek irodalmában is) — nyilván éppen Petőfi és Arany korszakalkotó hatása nyomában — határozottan megmutatkozó tendencia az, hogy ne új, a köznyelvben nem használatos szavaknak alkalmazásával alakítsa ki stílusát a művész, hanem a meglévő, általánosan ismert szókincs mondatba fűzésének új és újszerű módján találja meg a gondolatok sajátos tolmácsolási formáját.

De érdemes volna mélyebbre is ásni e vonalon irodalmunk történetében: Kisfaludy Károly vígjátékai, vignovellái nyomában (szemben egyik-másik komoly elbeszélésének s főként az akkor divatos románnak dagályos kifejezéseivel) visszamehetünk egészen a reformáció korának élő, népnyelvi felhasználásáig. [20].

Az osztálytársadalomban még bőven találunk olyan példát is, hogy az író megveti a profánum vulgust, csak az uralkodó osztálynak ír, s ez természetesen szókincsében is megnyilatkozik: (pl. Herczeg Ferenc, Babits Mi-

hály egyik-másik regénye). Sőt — főleg a két háború közt divatos »izmu-
sok« korszakában — egyenesen azzal kérkedik az író, (természetesen ha-
mis pátoossal), hogy nem érdeklik az olvasók. Legfeljebb a beavatottak
szűk köre előtt tárul fel egy-egy ilyen futurista, expresszionista, szürrea-
lista vagy másféle »ista« vers, ritkábban próza értelme. Az eltorzított tükör
legjobban rámutat ezekre a visszás vonásokra, mint azt Karinthy egyik
másik stílusparódiája igazolja az Így irtok ti kötetben.

Az író által használt, nem köznyelvi szó mint stíluselem nem zavar-
hatja a megértést, tehát gondoskodni kell az ismeretlen szavak érthetővé
tételéről. A köznyelvi szókincsben nem használatos szókat az író megma-
gyarázhatja egy ügyes fordulattal. Persze nem »tudósosan« (Veres Péter
szava), hanem úgy, hogy a magyarázat is stíluselemként épüljön be
írásába. [21].

Néha az író az ismeretlen szó mellett megmondja annak köznyelvi vál-
tozatát is (»a jobb kujukommal, vagyis az öklömmel«). [22]. Már nehéze-
sebb a külön jegyzetben közölt magyarázat. [23]. Leghelyesebb azonban,
ha az író olyan szókat használ, melyeknek a jelentése — vagy legalább
megközelítően az értelmi köre — nyilvánvalóvá válik a szövegkörnyezet-
ből, a mondanivaló egészéből. Erre különösen alkalmasak a hangfestő,
hangutánzó vagy általában a telítettebb hangulati értékkel bíró és ezért
expresszívebb szavak. (Néhány bolti lány *elpipiskézett* előttünk; az egész
Bördös család *hörböli* a levest).

d) Az idegen vagy régi nyelvből vett szók — mai szépirodalmi nyel-
vünkben — általában jóval ritkábban fordulnak elő stíluselemként, mint
a tájnyelvi vagy szakszókincsből származó szavak. (Érdekes megfigyelni az
ilyen stíluselemek történeti alakulását: a múlt században, sőt még a XX.
század eleji irodalmunkban is igen gyakoriak az idegen szók. Persze azok
egy része az akkori köznyelvben is élt).

De ezek is lehetnek jellegzetes stíluselemek az író kezében. Elég ha
Kisfaludy Szélházyjának közismert idegen majmolására, Mikszáth Kope-
reczkyjének vagy tót atyafiainak beszédére gondolunk. Persze a szavak
megítélésében itt is, mint minden esetben, óvatosnak kell lennünk. Ma már
idegennek, régiesnek tűnik sok olyan szó, amely az író korában még a
köznyelvi szókincsbe tartozott. [24].

Utaltam már a történelmi művek archaizáló szóhasználatára. Igen jól
megfigyelhető ezzel kapcsolatban a szavak korjellemző ereje. Hiszen a
szókincs állandóan hullámszik. Vannak igen rövid ideig tartó, csak egy bi-
zonyos korban elterjedt, tiszavirág életű szavak is. Ki emlegeti ma már
»Jurcsek zsírpontjait«, vagy azt, hogy valaki »sulyokos« lett. [25].

4. A szó kifejező értéke.

A szavak tükrözik egy irodalmi mű korát, színhelyét, társadalmi kör-
nyezetét stb. Maguk a szavak is megmutatják, hogy az író mennyire hatolt
be az ábrázolt, a témául választott világba. Nagy Lajos önéletrajzi jegy-
zeteinek minden cícomától, külső díszítől mentes stílusa sokszor szinte
már zord az egyszerűségtől. Mégis hatásos, csaknem szuggesztív erőt köl-
csönöz neki, hogy az éppen abban a korban használatos, a szóbanforgó tár-

sadalmi rétegre jellemző, alapvető szókat használja fel (monarchia, vignetta, hadisegély, egzisztencia, kalkulál, konflison jár, pozícióhoz jut stb.).

Sok mindent elárulnak a szavak magáról az íróról is. Nyomon követhetjük velük egy művészi pálya alakulását, érlelődését. Radnóti Miklós első verseiben még a városi ember könyvműveltségének szókincsa tükröződik. Az Újmódi pásztorok énekében s következő kötetekben azonban már sokkal tarkább a felhasznált szavak színe. Szókincsébe belevegyül a szegedi táj, Juhász Gyula szülőföldjének egy-egy hangja — akár a falukutató kirándulásokon szerzett közvetlen tapasztalásból, akár Kálmány, Lajos gyűjtéséből vagy a szegedi »Kiskalendárium« népdalaiból származzék is. (Összekocódtak, szotyogva, pattanó szöcskék, pöttyei, fölleg stb.).

Veres Péter egyik gypszori írásában (Munka közben) reális rajzot ad a vasúti munkásokról (mintegy előtanulmányként a Pályamunkásokhoz). Hangja mindvégig a tárgyilagos leíróé annak ellenére, hogy első személyben, saját magáról is beszél. Csak egyetlenegyszer lép ki a beszámolóinak egyenletes menetű dallamából, amikor felsorolja, hogy mi minden látnivaló van a faluban. Az idegen vendégről beszél, aki új látnivalók után jön, le a faluba, s »élményhétségében« (milyen kifejező, új szó!) gyorsan felfal szemével mindent. Valóban az idegen tekintetével néz végig az író a falun; míg a templomot, Kossuth-szobrot, takarékpénztárat nézi, sőt még a délibábot is. De már a »békák híján kabóca után barangoló golyákat«, »a vályu mellett legyezkedő, kákoló ménest«, »a széllel szembe csatangoló gulyát« stb. nyilván nem az idegen látja, hanem maga az író. S erről a felhasznált szavak árulkodnak. [26]. Nem nehéz őket felismerni, hiszen az igazi művész soha sem tud művén kívül maradni, saját lelkét is belelehelí alkotásába. Éppen ez teszi művésszé.

5. A szó jellemző ereje.

A szó olyan, mint a ruha: »jellemez emberét.« Mégpedig nemcsak alkotóját: az író, hanem viselőjét: a mű szereplőjét is. Tehát a szókincs a jellemábrázolás eszköze is az író kezében, mellyel embereket, környezetet, kort, hangulatot egyként teremthet.

Ha igaza van Illyés Gyulának — »az írás és beszédmódja mindenkit leleplez. Jól beszélni és írni magyarul, ez tehát igazánból jellemkérdés« — akkor ez elsősorban vagy legalább jelentős részben vonatkozik a szókincsre. Ezért az igazi művész már a szóhasználatban is kifejezésre juttatja szereplőinek gondolkodás, világnézet, műveltség stb. szerinti különbségeit, tehát az egyéni szókincs révén érzékelteti jellembeli sajátosságait, az egyéniséget. Gorkij szerint a Holt lelkek művészi zsenialitása éppen abban rejlik, hogy a szó nagy mestere megdöbbenő művészettel elszólalásokra készíti alakjait, akik számukra észrevétlen cinizmussal kifecsegek a borzalmas igazságot. [27].

Ha Eötvöstől még számon kérhetjük, hogy ugyanazon a nyelven beszélteni Violát és Peti cigányt, mint Réty alispánt vagy Vándoryt, viszont méltán csodálhatjuk Móricz sokoldalú szókincsbeli művészetét az olyan hatalmas szereplő gárdát felvonultató műben, mint az Erdély vagy a Rózsa Sándor. S érdemét egyáltalán nem csökkenti, hogy már ő is jelentékeny művészi hagyományra támaszkodhatott. [28].

Már szépprózairásunk úttörő mestereinél — Fáyánál, Kisfaludy Károlynál — fel-felbukkannak a nyelvi jellemzésnek primitív eszközei. Így utalhatunk mindjárt a névadásnak — *nomen omen* — kifejező jellegére, mint hatalmas iskolát teremtett; napjainkig vissza-visszatérő refrénre: Szélházy, Perföldy, Kényesi, Sulyosdy (Kisfaludy); sőt már Betrigger, Kopóházy, Tökkolopy, Serteperti (Csokonai); Nyúzó, Macskaházy (Eötvös) vagy akár Suli Kis Varga, Fekete András, Zöld Jóska, »savanyugyurka« (Veres P.); Káin Káta, Bába Éva, Ájtatos Börke, Rikácsoló Dudás (Sásdi S.) stb. stb.

Persze vannak a szójellelmzésnek sokkal finomabb eszközei is. Utaltam a különböző egyéniségek különböző szókészletből álló beszédére. Ez a különbség legélesebben, legnyilvánvalóbban jelentkezik akkor, ha nem maga az író beszél, hanem szereplőit beszélgeti. Ilyenkor az író csupán közvetít a mű szereplői és az olvasó között. Beszéde tartózkodóbb, tárgyilagosabb, mint a szereplőké, akiknek beszédéből a megfelelő érzelmi telítettségnek is sugározni kell. Nemcsak egyéneket, helyzeteket is lehet egy-egy találó szóval, megfelelő szókészlettel jellemezni: »Tíz órákor volt a fröstök...«; »a forgalmi szolgálattevő, aki itt egyben állomásfőnök és pénztárnok...« (Veres P, Gyepsor); »Otthon az én házámban szikkadt és száraz a föld...« (Móra F, Ének a búzamezőkről); »Mikor a pápai diák verse napvilágot lát...« (Illyés Gy, Petőfi); »A tagosítás befejeződött, és egyáltalán nem dőlt össze a világ.« (Szabó P, Új föld). Az ilyen bevezető mondatok egy-egy jellegzetes szava rögtön elénk tárja az egész írás (fejezet) alaptónusát. Erre illeszti rá, ehhez igazítja a művész a többi színeket.

6. A szó hangalakja.

Stilisztikai szempontból a szó jelentése, hangulata és hangalakja egyaránt fontos. Természetesen egyik jelenséget, a szó egyik vonatkozását sem lehet a többitől mereven külön választani.

Minthogy magának a hangalaknak is van bizonyos hangulatkeltő hatása [29], a szavak alaki sajátságait, hangsoruk összetételét sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

A vers természetéből, lényegéből következik, hogy a szóalaknak főleg a költői nyelvben van nagy jelentősége, (magas-mély, zöngés-zöngétlen, rövid-hosszú hangok váltakozása stb.). Hiszen ezt a vers kötött formája, ritmusa, rímelhelyezése, a prózánál sokkalta inkább számon tartja. Gondoljunk csak Balassi rövid szavainak élénkítő, pattogó hatására (Sok szép madár szól, kivel ember ugyan él, ...ád, ki kedves...öl, fog... stb.) vagy arra, hogy Vörösmarty »rendületlenül« szava — öt szótagjával — valósággal forradalmat idézett elő a poétikában. Hasonlóan kiaknázható a magas és mély hangú szavak hangulatkeltő (Ábrányi E, A magyar nyelv; Babits M, Messze, messze) vagy a szavak hangalakjának zenei, akusztikai hatása (Csokonai, A reményhez; Kosztolányi, Ilona) stb. [30].

A szépprózai nyelvvel foglalkozva nem merülhetünk el a kérdés részleteibe, de el sem hanyagolhatjuk teljesen. A prózai beszéd és írás ritmusa, zökkenő nélküli folyása szintén megköveteli az éppen megfelelő szóalakot (szótagszámot, magas vagy mély hängrendűséget stb.). Találón mondja Veres Péter: »Úgy kell írni, hogy lélegzetzavar nélkül lehessen felol-

vaszni. Lélegzetzavar nélkül, vagyis a magyar nyelv természetes ritmusában lehessen felolvasni minden írást, akár szépirodalmi, akár ismeretterjesztő jellegű legyen is az írás.» [31]. (Az ősi és a népi költészetben nincs is éles különbség a vers és a próza ritmusa között). [32].

A szó hangsorának összetétele tehát nem közömbös a beszéd, ill. írás ritmikája szempontjából. Mégpedig nemcsak a népnyelvhez közelálló írók műveiben, (mert a népnyelvben jobban érvényesül a ritmusosság), hanem pl. a romantikus körmondatokat használó nyelv művészeknél is. Elég itt Kossuth vagy Eötvös mondatfűzésére utalnunk. [33]. Ujabb prózáiróink nyelvében sem ismeretlen a beszéd ritmusa. [34].

7. A szó jelentésárnyalatai.

A szavak-művészi felhasználásának vizsgálata során a legváltozatosabb, a leggazdagabb lelőhelyre akkor bukkanunk, ha a jelentésváltozatok szemszögéből vesszük elő az író szókincsét. A szinoním szavak, az alapjelentések végtelenné tágítható sora, a konkrét jelentések mellett az átvitt, képes értelmezések számtalan lehetősége, szimbólumok, metonímiák, perszónifikációk tömkelege, mindez olyan kimeríthetetlen forrása az írónak, mely annál bővebben buzog, minél mélyebbre hatolunk bele. Objektív módszerekkel azonban sokszor nem is elemezhető.

A szinoním szavak felhasználásának az újabb stilisztikai vizsgálatok is igen nagy jelentőséget tulajdonítanak. [35]. Gvozgyev pl. úgy vizsgálja a szinoním szavak felhasználási értékét, hogy számba veszi az összes lehetséges eseteket, tehát ugyanazt a fogalmat kifejezi az összes szinoním szavak felsorolásával, s így próbálja mérlegre tenni az író művészetét. [36]. Emellett fontos a szinoním szavak fokozati különbségeinek, a minőség finom árnyalatú eltéréseinek vizsgálata is. Arany János használatában pl. 85 változatát figyelhetjük meg az *áll* szónak. [37]. Néha eltérő jelentésű szavak halmozásával is tud szinoním árnyalatokat kifejezni az író. [38].

»A szinonimika egy sajátos változatának esetei azok, amikor egy jelentéstartalom nyelvi kifejezésére egyrészt egy lexikai eszköz — szó — és vele párhuzamosan egy grammatikai szerkezetű kifejezés áll rendelkezésünkre: *véget ér* — *végződik*; *kézmozdulat* — *kezének egy mozdulata*; (szófaji átcsapás, hangutánzás, hangfestés, kicsinyítés, nagyítás, amelioratio, peioratio, eufemizmus stb. tendenciái). [39]. A szinoním szavak különbségeit figyelhetjük meg egy-egy igéhez tartozó alany vagy tárgy különbségén: egy ember *visz* valamit — a víz *visz* valamit; szöveget *diktál* — tempót *diktál*). [40].

A legközönségesebb jelentéseltolódás a metafora. »A szavak metaforikus felhasználásának is megvannak a maga gondolkodás, tartalom- és művelődéstörténeti feltételei. (Gondoljunk csak a szimbólizmus divatjára!)« A mai életben keletkező metaforák is tükrözik a társadalmi összefüggéseket: *vasfegyelem*, a fejlődés *motorja*, a lélek *mérnökei* stb. [41].

Ritkább stíluselem a szavak kétértelműségének, azonos alakúságának játékos felhasználása. (Inkább formalisztikus versben gyakori: »adnak, egyre *vesznek*... és a mélybe *vesznek*«; »...a perc szárnyakon *osonna*... ebéd és még hosszabb *osonna*« (Kosztolányi); »Álmomba eljött a Nagy-Öszeres; Ó hát ne gyűlölj, ó szeress, ó szeress!« (Karinthy).

A szimbólum, perszonifikáció, metafora, metonímia felhasználási módjait mint klasszikus stiluselemeket már a régi stilisztikák vagy az újabb irodalomelméleti művek is felsorakoztatják, s így felmentenek a velük való részletes foglalkozástól.

De érdemes még a szótartománynak, a szó értelmi körének arra a bővülési esetére felfigyelni, amely abból áll, hogy a köznyelvi, általános jelentéshez az író valamilyen új árnyalatot fűz, a köznyelvitől többé-kevésbé eltérő jelentésben használ egy-egy szót, s ezzel jobban kiemeli, szemléletesebbé teszi mondanivalóját. (Jelentés szerinti tájszavak):

»Így hát *elvégeztük*, hogy a vásárhelyi kollégiumba fogok menni, ahol is az észbeli vizsgálat után *megragadok* talán.« [42].

»Bár visszaérkezésem óta két ízben is voltam *megpezsdtíteni* Márton bácsiékat.« [43].

»A borjuk után sokat kell szaladni, és csak mezitláb *érkezhetik* velük.« [44].

»Az örökös résenlét, a kötelesség önérzete valami kis keménységet ír a Jani arcára, de Zsuzsikát még ez is *fogja*.« [45].

A szavak ilyen alkalmi jelentésének reális értékét csak akkor állapíthatnánk meg, ha ismernénk a szavak valamennyi jelentésárnyalatát. [46].

A szó jelentésváltozásának, a szókincs formálásának ez a módja kevésbé szembeszökő, mint a merőben új szavak használata, mégis sokkal egyénibb, mint a táj- vagy szaknyelvből vett szók felhasználása. Éppen ezért ez a vonás sokkal jellemzőbb az íróra. Ha pusztán a szókincs alapján akarunk következtetni az író személyére — pl. egy ismeretlen műből vett szövegrészből — akkor a közismert, de egyénien használt szavak sokkal megbízhatóbban vallanak az íróra, mint a szintén stiluselemként használt, egyéb forrásból — a nyelv különböző rétegződéséből — vett, nem általánosan ismert szavak.

Legjellemzőbbek azonban az író sajátmaga alkotta szavai. Persze nemcsak a merőben új, új fogalmat új hangsorral jelölő szavak, hanem a szóképzés, összetétel, összevonás, szófaji változtatás stb. révén alkotott, újszerűen felhasznált szavak is.

Ma már vagy inkább ma még (az akadémiai Nagyszótár elkészültéig) nem tudjuk mindig pontosan megállapítani egy-egy szóról, hogy az író alkotta, tájnyelvi vagy egyéb forrásból kölcsönzött szóval van-e dolgunk. Ez különben is etimológiai kérdés. A stilisztika számára az a fontos, hogy az illető szó mennyire jellemző a műre és írójára, mennyivel kifejezőbb, mint a megfelelő (ha van megfelelő) köznyelvi szó.

8. Állandósult szókapcsolatok.

A nyelvtudomány szempontjából vitatható, hogy az állandósult szókapcsolatok — köztük különösen a szólások, hasonlatok — mennyiben sorolhatók a szókészlethez, s nem tartoznak-e inkább a mondattanba. [47]. Stilisztikai szempontból a szólások, szóláshasonlatok, sőt közmondások is nyersanyagot jelentő építő elemek, mint maguk a szók, tehát felhasználási módjuk és céljuk is azonos: jellem- vagy helyzetábrázolás, szemléletesebbé, elevenebbé, hatásosabbá alakítás. (Ha a szót egyszerű téglának tekintjük a gondolat kifejező építkezés során, akkor az állandósult szókap-

csolatot »előre gyártott falrészeknek« lehetne felfogni.) A szólás általában érzékletesebb, kifejezőbb, többet mondó, mint az egyszerű szó, hiszen éppen azért jöhetett létre, vált nyelvi jellé:

Fogához veri a garast; az ökör alatt is borjút keres; jó volna gazdag ember halálának szólások pl. nyilván kifejezőbbek — megfelelő környezetben — mint 'fösvény, kapzsi, lassú.'

Egy-egy közmondással jellemzett helyzet, egy közmondásban kifejezett tétel hosszú, nehézkes leírást, magyarázatot helyettesít — mégpedig szemléltetően, plasztikusan: *Nem jó nagy urakkal egy tálból cseresznyézni; közös lónak túros a háta; vén kecske is megnyalja a sót.*

A szóláshasonlat — mint a matematikában az egyenlet — ismeretlen helyettesít ismerttel, a közösség tudatában élő viszonyítással érzékeltet: *Annyit ért hozzá, mint hajdú a harangöntéshez; úgy tesz, mint Bodóné: másról beszél, mikor a bor árát kérik; úgy összeillenek, mint a csép a hadaróval.*

A szóláskészlet a paraszti népnyelvben a legrégibb, leggazdagabb, s így elsősorban azoknál az íróknál találkozunk vele, akik a parasztság nyelvhasználatához közel állnak. (Persze a munkásság körében is élnek a szakmákhoz fűződő szólások. Ideje volna ezeket is gyűjteni és rendszerezni.)

Az igazi művész gondosan ügyel arra, hogy szólásait, hasonlatait a tartalomhoz illesztve válogassa meg, a megfelelő környezetből vegye, »stílusosan« alkalmazza őket.

9. »Langue és parole«.

Az eddigiek során — ha nem is kimondottan, de — mindig vissza-visszatérő refrénként jelent meg a szókincs stilisztikai vizsgálatának alapkérdése: a *langue* és *parole* problémája.

Az általános nyelvészetnek is vitatott kérdése a *langue* és *parole* viszonya. [48]. Saussure megfogalmazásában tudvalevően a *langue* elemek felhasználási módját jelenti a *parole*; a *langue* nyelvi jelenségeknek a beszélő szándéka és egyéni elgondolása alapján történő használatát. [49]. Saussurenek ez a nyilvánvalóan a francia nyelv szempontjából készült elmélete magyar vonatkozásban és főleg a szókincs stilisztikai vizsgálata szempontjából — úgy vélem — kiegészítésre szorul, ill. pontosabb körülhatárolást kíván.

Pedig a francia szépirodalmi és különösen a költői nyelv aligha megállapodottabb, mint a magyar: V. Hugo és Baudelaire szókincsé legalább annyira eltér Apollinaire-étől és Aragon-étől, mint Vörösmartyé Adyétól vagy József Attiáétól. S ugyanígy — vagy még inkább — hivatkozhatnánk szépprózai és drámai nyelvünkre is. [50]. Kétségtelen viszont — mint már utaltam rá — hogy a magyar költői, általában szépirodalmi nyelvben is megfigyelhető az az általános fejlődési irány, mely a *parole* elemeket egyre inkább a *langue* nyelvi jelenségek különböző felhasználási módjaira korlátozza. Vagyis a magyar szépirodalmi nyelv is főleg olyan lingvisztikai jelenségeket alkalmaz, amelyek a *langue* nyelvben megvannak.

Pontosabban körvonálašunk kell azonban a *langue* nyelv fogalmát is. Ha a *langue* nyelv határait a nyelvközösség minden rétegére kiterjesztjük, és beletartozónak fogjuk fel mindazokat a jelenségeket, melyek egy nyelvi

közösség (pl. a magyar nyelv) keretében valahol megvannak vagy megvoltak, akkor valóban alig tekinthető másnak a parole, mint e langue jelenségek felhasználási módjának. Csakhogy a langue nyelv ilyen tágkörű értelmezése nem mindig célravezető, nagyon sokszor nem konkrétizálható és nem ellenőrizhető. [51]. Stilisztikai szempontból — úgy véljük — célszerűbb s a gyakorlati vizsgálat szempontjából inkább realizálható eredményre jutunk, ha a langue nyelvet, mint az általánosan használt köznyelvi normát fogjuk fel. Pontos határvonalat természetesen ebben az esetben sem húzhatunk, de erről a nézőpontról könnyebben tisztázhatjuk, és a szókincs stilisztikai vizsgálata számára is érvényesen körvonalazhatjuk a parole fogalmát, ill. a languehoz való viszonyát.

Szépirodalmi nyelvünk szónkincsének stilisztikai vizsgálata ui. arról tanúskodik, hogy a köznyelvben meglévő, általánosan használt (langue nyelvi) szavak mellett — ha jóval elenyészőbb számban is — de előfordulnak a nyelvnek különböző rétegeiből (táj- és szaknyelvi, idegen stb.) vett szavak, az író saját alkotású szavai, továbbá olyanok, melyek az általános nyelvhasználat (köznyelv) szempontjából ugyan nem ismeretlenek, de megváltoztatott jelentésben, szokatlan, újszerű, összetételben, képzésmódban stb. fordulnak elő. A stilisztikai vizsgálat szempontjából ezeket a szavakat szembe kell állítanunk a köznyelv szókészletével, tehát parole jelenségnek fogjuk fel őket.

Ennek megfelelően parole jelenségeknek tekintjük:

a) a köznyelvi szókincs anyagának felhasználási módját («a mindig dolgozó és mindig fáradt emberek»);

b) az általános nyelvhasználat (köznyelv) szemszögéből idegen szókat (tájnyelvi, szaknyelvi, argó, idegen stb. szavak);

c) a köznyelvben is meglévő, de bizonyos módosítással egyénített szókat (a köznyelvitől jelentésben, hangalakban, hangulati értékben vagy bármilyen vonatkozásban eltérő szóhasználat).

Persze a langue és parole kéttéválasztása ebben az esetben sem egyszerű, mint ahogyan nem az az általános nyelvészet számára sem. [52]. A mi szempontunkból nem is az a legfőbb kérdés, hogy hol van a langue és parole közötti határ, hanem az, hogy a parole elemeket a) mikor, b) miért, c) milyen mértékben használja, ill. használhatja fel az író.

Az előzőekből nyilvánvaló, hogy ezeket a kérdéseket nem lehet kategorikusan szabályba foglalva eldönteni. Nem lehet azért, mert a) minden író s az írónak minden egyes műve más és más elbírálás alá esik, mindegyiknek más és más a »stilusa«; b) mindig figyelembe kell venni azokat az összefüggéseket, amelyek nélkül a stilusvizsgálat nem lehet eredményes (szövegkörnyezet, tartalom, műfaj, kor stb.); c) nem lehet teljes egészében kizárni a szubjektív szempontokat.

A szavak sokrétű tulajdonságai úgyszólván végtelen lehetőséget nyújtanak az író számára. Hogy tehát a szókincs felhasználásának számtalan lehetősége között bizonyos törvényszerűségeket megállapíthassunk, a legnagyobb körültekintő gondosságra, de egyszersmind a legnagyobb óvatosságra van szükségünk. Általános érvényű, elvi törvények helyett — melyek többnyire csak általánosságban mozoghatnak, és könnyen megdönthetők — inkább egyes írók és művek részletes elemzésén keresztül juthatunk el a szabályszerűségek megfigyeléséig, az értékelő szempontok

feltárásáig. Ezért mindazokat az irányelveket és vizsgálati módokat, melyeket az eddigiekben szétszórtan próbáltunk érvényesíteni, úgy realizálhatjuk, ha egyetlen célpontra: egy író szókincsének vizsgálatára irányítjuk. A kétoldalú átvilágítás mellett azután feltétlenül élesebb képet kell kapnunk.

Az általános elméleti rendszerezés, az egyes írók és művek szókincsével kapcsolatos vizsgálatok kásahegyén keresztül így juthatunk el végül is a szókészlet stilisztikai elemzésének legfontosabb, végső céljához: a gondolkodás és világnézet tükrözésének meglátásához.

Jegyzetek:

A *stiluselem* szót összefoglaló megjelölésként használok, melybe minőségi különbség nélkül beletartozik az író stílusának bármilyen tulajdonságú, legkisebb stilisztikai funkcióval bíró része. (Nevezhetjük *stilémának* is.)

- [1] Nyr. LXXVII:387.
- [2] Vö: Szorokin, NYIK. V:234.
- [3] Veres P, Gyepsor (1953.):166.
- [4] Illyés Gy, Csillag VIII:1725.
- [5] Új Hang III. 8—12. (Órjárat rovat.)
- [6] Vö: II. nyelvészkongr. vitáját. (Akad. I. OK. IV. 3—4.)
- [7] Vö: pl. Komlós A, Veres P, cikkeit. Csillag IV. (1950.); Lőrincze L, Nyelv és élet. 1953:117—127. stb.
- [8] Vö: Fábán—Német, A m. nyelv tört. Főisk. jegyz. 1954:196.
- [9] Vö: Irod. tört. 1953. 1—2, (Nagy P, Móricz Zs, a mi íróink).
- [10] Vita költészetünk elvi kérdéseiről. Irod. Újs. 1953. 2.
- [11] Vö: Deme L, A nemz. nyelv rétegei a helyesség szemsz. (Nyelvműv. főbb kérd. kötet: 31); Benkő L, Nyr. LXXVIII:150.
- [12] Vö: Mesék, történetek c. gyűjt. kiadv. (é. n.) Mészöly Z. meséjét.
- [13] Szántó Gy, Az alapiak kincse. 1954:12.
- [14] Akad. I. OK. VI:131.
- [15] Szabad Nép 1951. máj. 6.
- [16] Nyr. LXXVII:193.
- [17] Vö: Soós M, Erős szálak. Hivatk: Irod. Újs. 1954. 30.
- [18] II. 23; II. 26; II. 218; II. 221; II. 222.
- [19] Vö: pl. Veres P. több nyilatkozatát és főleg műveit. Így Gyepsor, Munka közben, Próbátétel bev. stb. — Nagy P, Csillag X. (1956.):303. kk.
- [20] Vö: Pais D, A m. irod. nyelv. Akad. I. OK. IV. 3—4. Hozzászólások, uo.
- [21] Vö: a Pályamunkások műszavait. Ezzel kapcsolatban l. Nyr. LXXVII:188.
- [22] Tamási Á, Hazai tükör. (1):80.
- [23] Uo: 61.
- [24] Vö: Deme L, XLIX:435.
- [25] Veres P. szavai.
- [26] Gyepsor: 101.
- [27] Irod. tört. 1954:140.
- [28] Vö: Tolnai V, Jókai és a m. nyelv. MNY. XXI:232.
- [29] Vö: Gombocz Z, Jelentéstan.
- [30] Vö: Zolnai B, Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Szegedi Fü. II. 32. — Benkő L, Az emfaticumok kérdéséhez. MNY. LI:478.
- [31] Útközben:240.
- [32] Erre Arany J. nemzeti versidomától Vargyas L. m. vers ritmusáig számos utalást találunk. — Valószínű, hogy nyelvünk igen sok jelenségének létrejöttében ritmikai szempontok is szerepet játszottak. Ilyen lehet pl. a *szók, szavak; tó, tavat* féle töváltozások kialakulása, a magánhangzók egyhangrendűsége stb.
- [33] Herczeg Gy, Eötvös körmondatai, Nyr. LXXVII:1—4; Tompa J, A stílusvizsg. módszeréhez. Nyr. LXXVIII. 1—2.

- [34] Vö: Rubinyi M, Mikszáth stílusa és nyelve. 1910:28; Veres P. Napszámos énekek. Gyepsor (Csak az 1—3. kiadásban). stb.
- [35] Vö: Gvozgyev, A stilisztika alapvonalai és az ezzel kapcs. vita. Ism. NYIK. V. 2—3.
- [36] I. h: 193—199.
- [37] Nyr. XLVI:33. — Ennek a jelentékenynek tűnő számnak a reális értékét akkor tudnánk megállapítani, ha módunk volna valamihez viszonyítani. Pl. ahhoz, hogy a köznyelvi használatban hányféle jelentésárnyalata van az *áll* szónak, vagy más írók, költők hányféle értelmezésben használják. Általában a stilisztikai kérdések vizsgálatában — egyelőre — az nehezíti megállapításaink realizálását, hogy hiányzik a viszonyítás lehetősége. (Erre a szempontra Balázs János hívta fel a figyelmemet.) Ebből a szempontból igen jelentős az egyéni szókincs vizsgálata, főleg egy-egy író, költő szótári szókészletének felmérése. (Sajnos az ilyen irányú munkák még meglehetősen kezdeti stádiumban vannak. A Szovjetunióban már készül a Puskin-szótár. Akadémiánk Nyelvtudományi Intézete nemrég közölte a Petőfi-szótár elkészítési tervét, a szegedi ped. főiskola nyelvészeti tanszéke Juhász Gyula nyelvi és stilisztikai szótárát állít össze.)
- [38] Különösen Veres P. szereti az ilyeneket. Vö: fönnebb (15), (16).
- [39] Martinkó A, Akad. I. OK. VI:153.
- [40] Kelemen J, Akad. I. OK. VI:162.
- [41] Martinkó: i. h.
- [42] Tamási Á, Hazai tükör: (1):82.
- [43] Uo:179.
- [44] Veres P, Szolgaság:436.
- [45] Uo:427.
- [46] Az akad. Nagyszótár jelentékeny segítséget nyújt majd az ilyen kérdések vizsgálatához.
- [47] Vö: O. Nagy G, MNY. L. 1—4.
- [48] Vö. a III. nyelvészkongr. vitáját.
- [49] Cours de linguistique générale. Német ny. kiad: (2):16—17.
- [50] Nincs itt tere annak, hogy fejtegetjük azokat a történelmi-társadalmi okokat, amelyek ezt a helyzetet létre hozták.
- [51] Nem lehet pl. megállapítani, hogy újnak tűnő szó, képzés, összetétel stb. az író alkotása-e, vagy a nyelvnek a vízszintes vagy függőleges tagoltság szerinti valamelyik rétegéből való.
- [52] Vö: Bárczi G, Bev. a nyelvtud.: 47.